

РІШЕННЯ МІЖНАРОДНИХ СУДІВ ЯК ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

DECISIONS OF INTERNATIONAL COURTS AS A SOURCE OF INTERNATIONAL LAW

Литвиненко В.М., к.ю.н., доцент,
в. о. зав. кафедри публічного та приватного права

*Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій
Національного університету «Чернігівська політехніка»*

Чічкань М.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри публічного та приватного права

*Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій
Національного університету «Чернігівська політехніка»*

Пророченко В.В., студент II курсу магістратури
юридичного факультету

*Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій
Національного університету «Чернігівська політехніка»*

Статтю присвячено дослідженню рішень міжнародних судових органів як особливих джерел міжнародного права. Активний розвиток правового регулювання міждержавних відносин призводить до підвищення значення міжнародних судових органів та їхніх рішень у міжнародному праві. Саме тому міжнародні судові установи відіграють важливу роль у створенні правової практики та утвердженні норм матеріального права.

Автори звертають увагу, що вирішення питання про прецедентний характер рішень міжнародних судів у юридичній науці є неоднозначним. Як наслідок, питання про розширення сфери дії судового прецеденту як джерела міжнародного права й можливості його трансформації в умовах розвитку міжнародних відносин актуалізує дослідження цієї теми.

Встановлено, що судові рішення завдяки сформованій практиці дійсно можна вважати одним із джерел європейського права, крім того, їх слід розглядати як окремі, самостійний різновид. Підставою для цього може слугувати механізм формування правових норм у судових рішеннях. Разом із тим судові рішення в міжнародному праві не мають характеру прецеденту в класичному розумінні і являють собою лише акти застосування міжнародних норм по конкретній справі. Водночас ці акти мають значний вплив на розвиток системи міжнародного права (формують юридичну доктрину, фіксують правові звичаї тощо) і можуть бути визнані судовими прецедентами особливого характеру.

Автори доходять висновку, що міжнародні суди є інституціями, створеними державами й наділеними ними певною компетенцією. Тому рішення міжнародних судів є рішенням міжнародного органу, а не окремих індивідів – фахівців у сфері права. Сучасні реалії свідчать про важливу роль судового рішення як джерела міжнародного права, що має особливу юридичну природу. Інтенсивний розвиток міжнародного права призводить до зростання юридичної ролі рішень міжнародних судових органів у регулюванні міжнародних відносин. Прецедентні норми в міжнародному праві здійснюють еволюційний вплив на норми та виступають похідними щодо міжнародно-правових норм. Їхня дія безпосередньо пов'язана з дією «основної» норми, яка послужила вихідним матеріалом для їх створення.

Ключові слова: джерела міжнародного права, судовий прецедент, рішення міжнародного суду, Суд Європейського Союзу, Європейський суд з прав людини, Міжнародний Суд Організації Об'єднаних Націй.

The article is devoted to the study of decisions of international judicial bodies as special sources of international law. The active development of legal regulation of interstate relations leads to an increase in the importance of international judicial bodies and their decisions in international law. That is why international judicial institutions play an important role in creating legal practice and enforcing substantive law.

The authors note that the issue of the precedent nature of decisions of international courts in legal science is ambiguous. As a result, the question of expanding the scope of judicial precedent as a source of international law and the possibility of its transformation in the development of international relations is relevant to the study of this topic.

It is established that court decisions, due to the established practice, can really be considered as one of the sources of European law. In addition, they should be considered as a separate, independent variety. The basis for this may be the mechanism of formation of legal norms in court decisions. However, court decisions in international law are not precedent in the classical sense and are only acts of application of international law in a particular case. At the same time, these acts have a significant impact on the development of the system of international law (form legal doctrine, fix legal customs, etc.) and can be recognized as judicial precedents of a special nature.

The authors conclude that international courts are institutions created by states and endowed with certain competence. Therefore, the decisions of international courts are the decision of an international body, and not of individuals – specialists in the field of law. Modern realities show the important role of a court decision as a source of international law, which has a special legal nature. Intensive development of international law leads to an increase in the legal role of decisions of international judicial bodies in the regulation of international relations. Precedent norms in international law have an evolutionary influence on norms and are derivatives of international legal norms. Their action is directly related to the action of the «basic» norm, which served as the source material for their creation.

Key words: sources of international law, judicial precedent, decision of the international court, Court of Justice of the European Union, European Court of Human Rights, International Court of Justice.

Постановка проблеми. У сучасних умовах активний розвиток правового регулювання міждержавних відносин як на міжнародній арені, так і в рамках міжурядових організацій, призводить до того, що значення міжнародних судових органів та їхніх рішень у міжнародному праві постійно зростає. Саме тому міжнародні судові установи відіграють важливу роль у створенні правової практики та утвердженні норм матеріального права.

Доволі поширена практика застосування міжнародних судових рішень державами під час здійснення право-

суддя зумовлює їхнє особливе місце у правових системах як міжнародного, так і національного рівнів, що певною мірою пояснюється високим авторитетом судів і беззаперечною кваліфікацією суддівського корпусу. Водночас слід зауважити, що вирішення питання про прецедентний характер рішень міжнародних судів у юридичній науці є неоднозначним. Як наслідок, питання про розширення сфери дії судового прецеденту як джерела міжнародного права й можливості його трансформації в умовах розвитку міжнародних відносин актуалізує дослідження цієї теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правові аспекти рішень міжнародних судів вивчали такі вчені, як В.Г. Буткевич, Ю.Є. Зайцев, О.В. Київцев, І.І. Лукашук, В.П. Кононенко, Л.М. Ніколенко, О.О. Мережко, М.М. Мінасян, Т.І. Пашук та інші. Водночас кожен науковець розглядав особливості рішень міжнародних судів по-різному, акцентуючи увагу на одних особливостях та залишаючи поза увагою інші.

Мета статті – дослідити рішення міжнародних судових органів як особливі джерела міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Ще відомий радянський учений С.Ф. Кечекян наголошував, що термін «джерело права» належить до найбільш незрозумілих в юридичній науці, оскільки, з одного боку, відсутнє його загальновизнане розуміння, а з іншого боку, доволі спірним є той сенс, в якому він вживається. На його думку, джерелом права є своєрідний образ, який повинен радше допомогти з розумінням, аніж дати розуміння того, що ним позначається [1, с. 3]. Серед сучасних науковців теж немає єдиної усталеної думки з цього приводу. Враховуючи багатозначність розуміння поняття «джерело права», можна стверджувати про наявність певних труднощів з його тлумаченням і застосуванням для характеристики тих чи інших форм зовнішнього вираження правових норм (у тому числі в міжнародному праві).

Судові рішення завдяки сформованій практиці дійсно можна вважати одним із джерел європейського права. Крім того, їх слід розглядати як окремих, самостійний різновид. Підставою для цього може слугувати механізм формування правових норм у судових рішеннях. Разом із тим судові рішення в міжнародному праві не мають характеру прецеденту в класичному розумінні та являють собою лише акти застосування міжнародних норм у конкретній справі. Водночас ці акти мають значний вплив на розвиток системи міжнародного права (формують юридичну доктрину, фіксують правові звичаї тощо) і можуть бути визнані судовими прецедентами особливого характеру.

Серед міжнародних судових органів особливе місце посідає Суд Європейського Союзу (далі – Суд ЄС), який є головним органом з вирішення юридичних суперечок у рамках Європейського Союзу (далі – ЄС). Норми права ЄС закріплені в різних джерелах. Коло цих джерел досить широке та різноманітне за предметом і змістом. Основу становлять установчі договори, нормативні акти ЄС та міжнародні угоди. Джерелом права ЄС є також судова практика Суду ЄС, в англосаксонській доктрині – прецедентне право.

Враховуючи значення ЄС для забезпечення європейської інтеграції, з одного боку, та положень засновницьких договорів ЄС – з іншого, зазначимо, що рішення Суду ЄС не тільки мають загальнообов'язковий характер, але й мають вищу юридичну силу. Їхні положення в ієрархії правових актів ЄС дуже важливі: разом з установчими договорами вони посідають важливе місце. Встановлені Судом ЄС у його рішеннях правові норми вважаються обов'язковими як для нього самого, так і для національних судових органів держав-членів ЄС. Невиконання рішень Суду тягне за собою застосування санкцій, передбачених установчими договорами. Хоча слід зазначити, що установчі договори прямо не уповноважують Суд ЄС встановлювати нові норми права.

Зв'язок між джерелами права ЄС та міжнародного публічного права зумовлений передусім тим, що основою функціонування Союзу є міжнародні публічні договори, які мають найвищу юридичну силу в його правопорядку і визначають правовий статус інших джерел права. Те, що право ЄС ґрунтується на міжнародному договорі, дає підстави стверджувати, що воно є одним із різновидів міжнародного правопорядку [2, с. 212]. Тобто співвідношення європейського та міжнародного права – це складне і цікаве питання, яке більшою мірою належить до компетенції

науки міжнародного права. Передусім це питання про відповідність європейському праву міжнародних договорів, укладених державами-членами як до, так і після їх приєднання до Союзу. На початковій стадії європейське право являло собою сукупність норм міжнародних договорів і норм права міжнародних організацій.

Норми, що створюються Судом ЄС, виникають на основі установчих договорів, і це поєднує їх із вторинним (похідним) правом. Таким чином, з одного боку, прецедентне право Суду ЄС має вищу юридичну силу в європейській правовій системі, що характерно для актів первинного права, а з іншого – воно формується на основі та на виконання цих актів, що є головною рисою похідного права.

Даючи офіційне тлумачення установчих договорів і фактично виводячи з них нові норми, Суд ЄС розвиває первинне право, своїми рішеннями пов'язує його із правом похідним. У деяких випадках Суд ЄС дуже розширено тлумачить положення установчих договорів, створюючи, по суті, нові норми. Така досить вільна інтерпретація положень європейських договорів часто використовується Судом для того, щоб закріпити ті чи інші повноваження, які установчими актами не передбачалися, за будь-яким з органів ЄС.

Доцільно звернути увагу, що Суд ЄС своїми рішеннями обмежує певною мірою і себе самого. Так, за однакових обставин він приймає рішення, аналогічне попередньому. У такому випадку йдеться про те, що іноді у формулюванні нових норм він посилається не на положення установчих договорів, а на прецедентне право, фактично відтворюючи в деяких випадках положення своїх попередніх рішень (як окремі правові позиції, так і цілі параграфи).

Водночас практика діяльності Суду ЄС знає окремі випадки перегляду позицій, прийнятих ним раніше. Причому Суд ЄС самостійно вказує на зміну своєї позиції з окремих питань. Однак такого роду перегляди мають місце відносно рідко і досить чітко фіксуються Судом, який тим самим наділяє себе правом переглядати створені ним прецеденти.

Слід зазначити, що рішення Суду ЄС складаються з трьох основних частин. По-перше, на основі доповіді судді-доповідача наводиться констатація фактів та огляд аргументів сторін. По-друге, викладається обґрунтування судового рішення, виражене в ряді пронумерованих параграфів. Заключна, третя частина – безпосередньо найважливіші та найбільш суттєві положення судового рішення по суті [3]. При цьому саме друга частина рішення суду має найбільше значення як із практичного погляду, так і з огляду на значну увагу науковців. Саме позиції, сформульовані в цій частині, є підставою для ухвалення заключного та остаточного рішення.

Суд ЄС виносить єдине рішення: як правило, окремі думки, що збігаються або відрізняються одна від одної, не допускаються. Однак політика суду з метою забезпечення консенсусу спрямована на залучення до написання проекту рішення всіх суддів. Таким чином, хоча суддя-доповідач відіграє особливу роль, рішення є результатом колективної роботи всього Суду, і те, що за кожною пропозицією не виникає тривалої дискусії, не є чимось незвичайним. Такого роду процедура колективного прийняття рішень не призводить до прийняття спірних рішень, хоч у деяких справах можлива поява двох ліній обґрунтування, що призводять у результаті до одного висновку.

Незважаючи на широкий спектр юрисдикційних повноважень Суду ЄС, найбільший інтерес становлять рішення, винесені ним у межах так званої процедури преюдиційного запиту. Цей процесуальний інститут прямо і безпосередньо визначив становлення рішень Суду ЄС як джерела права [4, с. 149–152].

Крім Суду ЄС, вагому роль у сфері захисту прав людини на міжнародному рівні відіграє Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ). У силу своєї компетенції ЄСПЛ

приймає положення, що тлумачать Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція). При цьому судові рішення в частині тлумачення переважно не дублюють Конвенцію, а навпаки, встановлюють як у процесуальній, так і в матеріальній сфері положення, що безпосередньо не випливають із тексту Конвенції, які спрямовані на детальну регламентацію порядку реалізації закріплених у ній прав; визначають зміст конкретного права і гарантії його дотримання. Визнання прецедентного права ЄСПЛ як джерела права знаходить офіційне підтвердження як у самих рішеннях Суду, так і в інших міжнародних документах.

Рішення ЄСПЛ – це акти обов'язкового тлумачення конвенційних положень. З іншого боку, кожне рішення є актом вирішення конкретного міждержавного спору (ст. 33 Конвенції) або спору за індивідуальною скаргою (ст. 34 Конвенції) про відповідність Конвенції дій національних органів влади та норм внутрішнього законодавства в порядку, передбаченому для цього нормами ст. 35–45 Конвенції.

ЄСПЛ має повноваження приймати два різновиди остаточних рішень за скаргами заявників, які відрізняються характером приписів, з яких вони складаються: в разі винесення прецедентних рішень використовуються декларативні рекомендації (що передбачають право вибору засобів для приведення їх у дію), а в разі винесення так званих пілотних рішень – нормативні приписи (чітко встановлюють спосіб приведення їх у дію). У зв'язку з цим всі рішення ЄСПЛ можна умовно поділити на дві групи: ординарні (прецедентні, прийняті по більшості справ) і неординарні (пілотні, прийняті у виняткових випадках) [5].

Рішення ЄСПЛ є вторинними джерелами права щодо Конвенції та протоколів до неї – так званими прецедентами тлумачення. Фактично це створювані ЄСПЛ шляхом інтерпретації положень Конвенції та протоколів до неї міжнародно-правові норми, які формулюються в рішеннях по конкретних справах і поширюються згодом на аналогічні справи, що розглядаються ЄСПЛ, а також слугують обов'язковим зразком розуміння Конвенції та протоколів до неї для суб'єктів права держав-членів Ради Європи. Нормам, які містяться в прецедентах тлумачення, повинні слідувати суб'єкти права держав-членів Ради Європи, а також на ці норми повинен спиратися Суд Європейського Союзу під час розгляду скарг, що надходять на його адресу та стосуються порушення прав і свобод, закріплених у Конвенції. При цьому рішення ЄСПЛ не є прецедентами у класичному розумінні, оскільки не містять у собі нормативних установок і не створюють нових правил поведінки.

Прецедентне право ЄСПЛ становить частину європейського права, яка опосередкована через правопорядок держав-учасниць Конвенції. Оскільки всі держави-члени Європейського Союзу є учасниками Європейської конвенції про захист прав людини, принципи захисту прав людини, що формуються в рамках Європейської Конвенції, а отже, і за безпосередньої участі Європейського Суду з прав людини, повинні враховуватися в рамках Європейського Союзу.

Виконання рішень ЄСПЛ включає два складники: по-перше, держава-відповідач має відновити порушені права потерпілого, тобто вжити індивідуальних заходів (у більшості випадків із цією метою ЄСПЛ присуджує справедливую компенсацію заявникові); по-друге, держава повинна змінити законодавство й судову практику, які послужили підставою звернення позивача, тобто вжити заходів загального характеру. Інакше не буде досягатися основна мета ЄСПЛ – адаптація національного права до європейських стандартів захисту прав і свобод людини [5].

Загалом, можна відзначити, що ЄСПЛ є унікальним міжнародним органом, що здійснює тлумачення і застосування вищезгаданої Конвенції та розгляду справ як між-

державного, так й індивідуального рівня. Його незалежне від будь-яких інших суб'єктів міжнародних відносин становище дозволяє йому успішно виконувати свої функції і завдання. Рішення ЄСПЛ офіційно не вважаються прецедентами, але є значущим (вагомим) джерелом динамічного тлумачення Конвенції. Важливо також і те, що Суд не є вищою судовою інстанцією щодо національних судів держав. Його завдання – надавати допомогу іншим державам у гарантуванні та захисті прав і свобод людини. Тому основна відповідальність у цьому аспекті лежить на самих членах Ради Європи.

Головним судовим органом Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) є Міжнародний Суд – юридична інституція світового співтовариства, створена для забезпечення верховенства права в міжнародних відносинах. Традиційно стаття 38 Статуту Міжнародного Суду ООН сприймається юристами-міжнародниками як перелік джерел міжнародного права. Спираючись на неї, більшість вітчизняних і закордонних правознавців роблять висновок про неможливість визнання за судовими рішеннями міжнародних судів, у тому числі самого Суду ООН як повноважного джерела міжнародного права, відводячи їм роль допоміжного засобу для визначення правових норм. Така позиція підкріплюється положенням статті 59 Статуту, де визначається, що рішення Суду обов'язкове лише для сторін, які беруть участь у справі, й лише щодо справжнього спору [6]. Консультативні висновки Міжнародного Суду також не належать до джерел міжнародного права. Суд ООН не може займатися правотворчістю, в Суду відсутнє зобов'язання слідувати раніше винесеним рішенням. До того ж юрисдикція і затребуваність Суду повністю залежить від згоди на те держав.

Під час виконання судової та консультативної функцій Міжнародний Суд ООН робить значний внесок у розвиток інститутів міжнародного права. Незважаючи на відсутність у суду правотворчих повноважень, він, однак, може вдосконалювати, тлумачити і роз'яснювати норми міжнародного права у світлі змін конкретних умов та розвитку суспільних відносин. Суд звертає увагу на прогалини й неточності в праві, може констатувати формування нових тенденцій під час вирішення юридичного спору між державами.

Хоча консультативні висновки Міжнародного суду ООН не мають обов'язкової сили, проте вони володіють високим юридичним статусом і значним моральним авторитетом. Вони доволі часто є інструментом превентивної дипломатії і підтримання миру. Консультативні висновки відіграють важливу роль у роз'ясненні та розвитку міжнародного права, а отже, і зміцненні дружніх відносин між державами.

Діяльність Міжнародного Суду ООН спрямована на підтримку у своїх рішеннях певної правової зв'язності й послідовності. Суд завжди виходить зі свого обов'язку стежити за єдністю судової практики, використовуючи для цього посилення на власні, раніше прийняті рішення як на усталену практику. Однак це не заважає Суду відійти від раніше прийнятого рішення, якщо на те є переконливі причини.

Рішення і консультативні висновки Міжнародного Суду ООН відіграють важливу роль в еволюції міжнародного права. Оскільки рішення Суду мають законну силу (хоч і тільки для сторін у конкретному спорі) і є авторитетним тлумаченням міжнародного права, то держави й міжнародні організації повинні брати їх до уваги. До того ж органи, яким доручено кодифікацію і прогресивний розвиток міжнародного права, такі як Комісія міжнародного права ООН, часто посилаються на акти Суду під час розроблення проєктів нових договорів. Опосередковано, але положення, вперше сформульовані або розвинені в актах Суду, ставали і стають нормами міжнародного права.

Висновки. Таким чином, міжнародні суди є інституціями, створеними державами й наділеними ними певною компетенцією. Тому рішення міжнародних судів є рішенням міжнародного органу, а не окремих індивідів – фахівців

у сфері права. Сучасні реалії свідчать про важливу роль судового рішення як джерела міжнародного права, що має особливу юридичну природу. Стрімкий розвиток міжнародного права веде до зростання юридичної ролі рішень міжнародних судових органів у регулюванні міжнародних відносин. При цьому рішення міжнародних судів необхідно розглядати крізь призму міждержавного консенсусу, а міжнародну юстицію – як незалежну від держав інституцію, завданням якої є правозастосування та здійснення міжнародного правосуддя.

Прецедентні норми в міжнародному праві, прийняті для вирішення конкретної справи, здійснюють еволюційний вплив на чинні норми, але не породжують виникнення нових норм міжнародного права. Із цього випливає,

що прецедентні норми щодо міжнародно-правових норм виступають як похідні. Їхня дія безпосередньо пов'язана з дією «основної» норми, яка послужила вихідним матеріалом для їх створення.

На міжнародні суди дедалі частіше покладається завдання з формування загальних правових стандартів і трансформації правових систем відповідно до існуючого рівня розвитку суспільних відносин у тій чи іншій сфері. Для успішної реалізації цього завдання міжнародні суди повинні володіти цілим комплексом інституційних, правових та організаційних механізмів, які визначають напрям продуктивної взаємодії з національними правовими системами та впливають на формування загального правового простору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кечекьян С.Ф. О понятии источника права. *Ученые записки: Труды юридического факультета*. 1946. Вып. 116. Кн. 2. С. 3–25.
2. Яковюк І. Система джерел права Європейського Союзу: загальна характеристика. *Філософія права і загальна теорія права*. 2013. № 1. С. 209–220.
3. Консолідована версія Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу станом на 30 березня 2010 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 19.09.2021).
4. Ніколенко Л.М. Визначення судового прецеденту в системі міжнародного права. *Європейські перспективи*. 2013. № 10. С. 135–140.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 4 листопада 1950 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 19.09.2021).
6. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: Міжнародний документ від 26.06.1945 року. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 19.09.2021).